

Wat is er gebeurd op de

Eerste Boerenlandbouw conferentie 23 maart 2019

Verslag door Katie Sandwell, vertaald door Klarien Klingen, Marijtje Mulder, Jolke de Moel, Jeannette Oppedijk-van Veen, Alex Schreiner, Hanny van Geel

De afgelopen 50 jaar heeft in de landbouw in Nederland enorme schaalvergroting plaatsgevonden. Landbouwproductie is meer en meer gericht op export en leunt op inputs die schade aanrichten. Ondertussen loopt het aantal boeren terug, wat het platteland niet ten goede komt. Maar er ontstaat een sterke en groeiende tegenbeweging, gedreven door kleinschalige boeren en hun achterban van betrokken burgers. Zij gaan voor lokaal georiënteerde, milieuvriendelijke landbouw met een menselijke schaal. Op 23 maart kwamen meer dan 100 boeren, beleidsmakers, academici en anderen samen op agroecologische boerderij de Eemlandhoeve nabij Amerfoort om deze visie te bespreken en te bouwen aan een beweging voor een duurzaam, boeren-georiënteerd voedselsysteem in Nederland.

Op de eerste Boerenlandbouw conferentie deelden we ervaringen, knelpunten en inspiratie en bouwden we netwerken voor een sterkere beweging voor een eerlijk en duurzaam voedselsysteem. 'Boerenlandbouw' staat voor menswaardige landbouw, met de focus niet zozeer op productie en export alleen, maar juist ook op een vruchtbaar en waardig bestaan voor de boer, op *communities* rondom de landbouw, en op het laten bloeien van ecosystemen.

De conferentie werd geopend door de gastheer: Jan Huijgen en zijn gezin hebben de afgelopen 25 jaar ecologisch geboerd op de Eemlandhoeve, steeds op zoek naar ze de boerderij regeneratief en biodivers kunnen maken binnen een financieel en economisch systeem dat een veel nauwere definitie van 'waarde' hanteert. Jan vertelde over de uitdagingen die dit met zich meebracht en eindigde met een dringende oproep voor agroecologische boeren om zich te verenigen en van zich te laten horen.

Na het welkomstwoord verspreidden de deelnemers zich geografisch over de ruimte om te zien waar ze vandaan kwamen en wie er allemaal in de zaal zaten: boeren, tuinders, mensen die in de landbouw werken, mensen die boer willen worden, netwerk bouwers, en anderen

kwamen samen voor deze dag. Verschillende netwerken en organisaties van de Nederlandse agroecologische landbouw beweging presenteerden zich. Korte introducties werden gegeven over: [CSA Netwerk Nederland](#), [Permacultuur Tuinders](#), [het BioVegan Netwerk](#), [Toekomstboeren](#), [Vereniging Biotuinders](#), [Voedsel Anders](#), [Transitie Coalitie Voedsel](#), [Netwerk Natuurinclusieve Landbouw](#), [Transnational Institute](#), en de [European Coordination of La Via Campesina](#).

Het moment is daar om een stevigere beweging te bouwen. Steeds meer agroecologische initiatieven poppen op verspreid door heel Nederland, maar beleid steunt nog steeds grootschalige, export georiënteerde, input intensieve landbouw, met innovatieve duurzame oplossingen als niche. Echter: wij zijn met steeds meer, en de verschillende achtergronden van

de aanwezigen tijdens de conferentie laten zien dat we kunnen groeien naar een grotere en sterkere beweging die boeren, burgers en ecosystemen centraal stelt.

De conferentie was verdeeld in acht workshops: vier parallele sessies in de ochtend en de middag gaven de gelegenheid om in kleinere groepen samen te werken, kennis uit te wisselen, inspiratie te delen, en aan strategieën te werken voor verandering. De ochtend workshops gingen over agroecologie: wat is het ,

waar staat het voor, wat betekent het voor de deelnemers, hoe kunnen we het als gezamenlijke taal inzetten. Deze ronde workshops werd gevolgd door een plenair deel met uitkomsten van de workshops en reacties daarop van Meino Smit (zie verderop). De tweede ronde workshops ging over praktische oplossingsrichtingen met initiatieven die er nu al zijn in de praktijk en hoe die versterkt, gedeeld en door anderen opgepakt kunnen worden. Daarna kwam de hele groep weer bij elkaar in 'wereldcafe' setting om in kleine groepen concrete acties te formuleren om boeren georiënteerde voedselsystemen verder te helpen. De dag werd afgesloten met gesprek en netwerken in de lentezon.

Workshopronde 1: Agroecologie: boeren met natuur, *communities*, en autonomie

Plantaardige bemesting

Jan van Arragon – De Bioakker & Valérie van Dijck – De Veldhof

Jan van Arragon en Valérie van Dijck deelden hun ervaringen van succesvolle 'vegan' landbouw: ze gebruiken geen dierlijke mest of kunstmest maar compost en groenbemesters om de bodem vruchtbaar te houden.

De Bioakker in Zutphen is een gevestigde tuinderij van ongeveer 6 hectare. Naast directe afzet op de lokale markt heeft Jan ook een zelfoogst stuk op de tuinderij. Ook verkoopt hij zaden van lokale en oorspronkelijke rassen. Hij gebruikt tuinbonen, een gewas dat al eeuwen in

Nederland geteeld wordt, om bodemvruchtbaarheid op peil te houden. Hij zet er veel van en werkt ze onder voor de stikstof voorziening voor de bodem. Jan studeerde biologische landbouw in Duitsland maar heeft vooral veel geleerd door ervaring en experimenten op zijn tuin. De tuinderij maakt gebruik van moderne technieken zoals vliesdoek tegen plagen en een druppel beregeningssysteem, dat afgelopen zomer geïnstalleerd is met behulp van financiële steun van klanten en community leden. Tegelijkertijd, echter, staan juist natuurlijke systemen centraal: alle ingrepen zijn erop gericht om bodem- en bodemleven te voeden, wat leidt tot gezonde en robuuste planten. Wieden wordt tot een minimum beperkt: wieden wordt alleen gedaan om ervoor te zorgen dat de planten genoeg licht en ruimte hebben om te groeien, niet zozeer om al het onkruid te verwijderen. Jan adviseert boeren en tuinders om op je gevoel te vertrouwen en wat je doet daarop aan te passen, in plaats van te luisteren naar 'landbouwmythes' zoals strikte gewasrotatieschema's, of te proberen voedingsbehoefte per plant precies uit te rekenen.

Valérie van Dijk deelde haar ervaringen van een veel jongere tuinderij – De Veldhof – die in 2015 is gestart, vlak bij Zutphen. De tuinderij is een Community Supported Agriculture (CSA) project en levert 46 weken per jaar pakketten aan leden met groente en fruit. Net als Jan bewerkt Valérie de bodem wel onkruid te onderdrukken, maar hanteert ook zij een terughoudende benadering, waarin ze onkruid ziet als een deel van het gehele ecosysteem. Voor bodemvruchtbaarheid gebruikt ze compost (zowel aangekocht als zelf geproduceerde compost), groenbemesters zoals winterrogge en winterpostelein, en door te mulchen met snoeisels en houtsnippers.

Hoewel de twee tuinderijen verschillende technieken gebruiken focussen ze allebei op bodemkwaliteit; onkruid wordt gezien als deel van het geheel, dat weliswaar beheerd moet worden maar niet volledig hoeft te verdwijnen. Biodiversiteit is belangrijk en beide tuinders zien hun tuinderij als plek om te experimenteren, innoveren, en verbeteren. Hun gecombineerde jarenlange ervaring laat zien dat verschillende technieken mogelijk zijn om een vruchtbare, gezonde bodem te krijgen met vitale gezonde gewassen op kan telen, zonder dierlijke mest of kunstmest.

Lokale producten in groeiende groothandel

Judith Vos (De Nieuwe Graanshuur), Joop de Koeijer (De Zeeuwse Vlegel), Hans-Piet van Sprang (Voedelcoöperatie de Korenmaat)

De biologische groothandel, die de biologische winkels van producten voorziet, is steeds meer

geconcentreerd. Na een reeks aan fusies en overnames zijn er nog twee biologische groothandels over: Odin en Udea. Steeds vaker kunnen winkeliers van winkels die verbonden zijn aan deze ketens zijn niet meer lokaal inkopen: ze zijn verplicht via de groothandel in te kopen, ook als ze als winkel lokale producten willen promoten. Deze workshop keek naar initiatieven om lokale producten bij de mensen te krijgen.

Joop de Koeijer vertelde over het initiatief De Zeeuwse Vlegel. Dat startte zo'n 30 jaar terug door een groep jonge boeren die tarwe teelden zonder kunstmest of bestrijdingsmiddelen en daar brood van produceerden, dat lokaal verkocht werd. Na decennia van succes is het initiatief nu in crisis: de vroegere bioboeren deden graag mee, de jonge boeren van vandaag werken liever als individu, zo lijkt het. Hoewel dit pijnlijk is voor degenen die tijd en werk stopten in het project, is dit toch een succesverhaal. De Zeeuwse Vlegel was een stepping stone naar een goed ontwikkeld biologisch voedselsysteem, en in het bouwen van zo'n systeem heeft het zichzelf overbodig gemaakt.

Judith de Vos is winkelier van de Nieuwe Graanshuur in Amersfoort, een 'minimale verpakkingwinkel' die voorrang geeft aan lokale, biologische producten. In 2011 ontwikkelde Judith samen met andere pioniers een voedselcooperatief om direct van boeren te kunnen kopen. Dit leidde tot de start van een winkel die producten verkoopt zoals in de cooperatief met daarnaast een breder (maar beperkt) assortiment van 'gewone' dingen en seizoensproducten. De Nieuwe Graanshuur wil producenten en winkels dicht bij elkaar brengen om logistiek efficiënter te maken maar het biedt ook de kans om consumenten te informeren over de seizoenen, lokale voedselsystemen, en hoe je lokale producten kan klaarmaken en ervan kan je genieten.

Hans-Piet van Sprang heeft zo'n 40 jaar in de biologische sector gewerkt, bij de Korenmaat in Zeist, en op andere plekken. De Korenmaat is 35 jaar geleden opgericht vanuit bezorgdheid over de economie, voedsel, en landbouw, met als doel te verschuiven van een 'aanbodseconomie' naar een 'vraagseconomie'. De Korenmaat koopt zo lokaal mogelijk in, ook van groothandel, maar alleen gebaseerd op bestellingen van klanten: er is geen voorraad en dus geen verspilling. De Korenmaat wil de economie radicaal veranderen, naar een ethiek van eerlijkheid en sufficiency.

Een conclusie van de workshop is dat we moeten streven naar diversiteit in voedseldistributie: ieder winkel zou zelf moeten kunnen kijken naar de toegevoegde waarde, met de eigen verschillende klanten, wensen, doelen. Om dit te steunen is een 'kleine groothandel' nodig, naast de grote. Onderwijsprogramma's zoals "[Subsidie Jong Leren Eten](#)" kunnen helpen om meer bewuste toekomstige klanten te krijgen.

Toegang tot land: pacht

Alies Fernhout (de Boterbloem), Siem Ottenheim (Meerbosch), Leonardo van den Berg (Toekomstboeren)

Alies Fernhout werkt als hovenier en als boerin op de Boterbloem. Zij vertelde over de strijd

die de Boterbloem voert. Wat is jullie pacht situatie? "Op dit moment zou je kunnen zeggen dat onze situatie vergelijkbaar is met 'gekraakt', want inmiddels zijn alle overeenkomsten opgezegd." De Boterbloem, de enige biologische boerderij van Amsterdam, wordt bedreigd door uitbreiding van bedrijventerrein. "We zitten tegen gemeente Schiphol aan, dus onze grond is goud waard". Helaas heeft de Boterbloem geen lange termijn overeenkomst en is de gemeente al in een vroeg stadium begonnen met alles zo te regelen dat de Boterbloem geen rechten op de grond lijkt te hebben. Dit gaat tegen alle maatschappelijke logica in. Toch lijkt zelfs Groenlinks weinig te kunnen doen tegen deze marktmacht. Alies: "Het lijkt of zelfs de Groenlinks wethouder het heeft opgegeven!". Zijzelf heeft de strijd allerminst opgegeven en voelt zich daarbij gesteund door een flinke groep burgers die via allerlei acties aandacht vragen voor deze kwestie. "Er is een brede beweging burgers uit de stad en ook de WUR steunt ons, door de waardes van de polder in kaart te brengen."

Leonardo presenteerde het rapport Grond van bestaan, een samenwerking van TransNational Institute en vereniging Toekomstboeren. Het rapport presenteert nieuwe vindingen en vraagt aandacht voor de huidige grondproblematiek in Nederland. Leonardo: "In een onderzoek werd aan toekomstboeren gevraagd wat hun motivatie is om in de landbouw te gaan werken. Niemand van hen zei 'ik wil heel veel geld verdienen' of 'ik wil heel veel produceren'. En toch is het hele systeem daarop ingericht."

Siem Ottenheim runt een CSA tuinderij waarvoor middels crowdfunding 1,3 hectare is overgekocht. Daarnaast legde hij samen met gemeente Nijmegen een voedselbos aan op een tuk van 4 hectare. Een voedselbos is in principe voor de lange termijn. Toch gaat dit stuk via een gebruiksovereenkomst om niet, met een opzegtermijn van drie maanden. "Dit rapport en deze conferentie steunen mij in mijn werk, ik voel me niet alleen in wat ik doe. De gemeente zou duurzame voedselvoorziening moeten garanderen voor Nijmegen." Met het rapport in de hand en de ervaring van de Boterbloem gaat hij bedenken en bespreken hoe samen met de gemeente die lange termijn doelstelling gewaarborgd kan worden. "Eigendom is niet waar het mij om gaat. Het gaat mij om zekerheid als boer."

Biodiversiteit en bodemkwaliteit

Bregje Hamelynck – Ús Hôf & Alex Schreiner – De Voedselketen

Bregje Hamelynck begon de workshop met het delen van haar ervaringen met agroecologie op haar kleinschalige boerderij Ús Hôf in noord Friesland. Toen ze de 2hectare land kochten namen ze bodemmonsters: de grond bestaat uit een kleilaag van 80 tot 120cm diep met daaronder veen. Het grondwater stond op slechts 21cm onder het maaiveld en er was geen worm te vinden. Ze besloten daarom om in het begin te diepploegen om de kleilaag open te breken. Sindsdien werken ze vrijwel uitsluitend met hand gereedschappen. Ze hebben veel

agroecologische technieken toegepast om de bodem te verrijken en verbeteren. Zo wordt veel gebruik gemaakt van groenbemesters. Ook zijn er poelen aangelegd en ruggen om het waterpeil beter te kunnen reguleren. Dit vormt een licht relief in het landschap, de zogenaamde 'ekers'. Er wordt actief gebruik gemaakt van het 20m vruchtbare grensgebied tussen bos en bouwland door op de helft ervan meerjarige planten te zetten en op de andere helft tweejarige gewassen. Er wordt niet geploegd om de wortel structuren in tact te houden. Bodem worden ingezet om de bodem te bedekken en tegen verdamping. Mycorrhiza wordt ingezet om de bodem te herstellen. Sommige van deze strategieën zijn voor de lange termijn en vragen om geduld omdat je pas na een jaar of vijf effect ziet. Nauw overleg met de burens was ook nodig, velen van hen waren sceptisch over de plannen om bomen te gaan planten. Inmiddels worden er op Ús Hôf 50 soorten groentes geteeld, 15 soorten kruiden, en tien soorten kleinfruit. Door de grote diversiteit zijn plagen minimaal, en als er een keer iets is is het meestal maar met één soort gewas en vormt dat geen probleem voor oogstaandeelhouders. Er is een stuk 'zone vijf' ingericht: een zone die voor de natuur is. Dit helpt ook voor de balans op de tuin. Ook wordt er gewerkt met mengteelten, kippen, en experimenteel met varkens.

Alex Schreiner van tuinderij de Voedselketen werkt volledig volgens permacultuur principes. De gezondheid van de planten en het ecosysteem zorgen voor weerbaarheid. De helft van de tuinderij was al begrensd door houtwallen toen ze op die plek kwam. Daar hoefde weinig aan te gebeuren. De andere helft was weiland met verdichte bodem. Die moet losgemaakt worden met mechanisatie. Omdat biologische mest lastig te krijgen is wordt compost uit de regio gebruikt voor de bodemvruchtbaarheid. Alex pleit voor meer kennisuitwisseling en meer onderzoek over compost, biodiversiteit, bodemvruchtbaarheid om agroecologische boeren in Nederland te ondersteunen.

Plenair: reacties gezien vanuit Scenario 2040 - door Meino Smit

Na de eerste workshop ronde kwamen de deelnemers samen om de belangrijkste punten en inzichten van ieders workshop te delen.

Meino Smit, een biologische boer wiens PhD scriptie uit 2018 een visie uiteenzet voor de duurzame toekomst voor de Nederlandse landbouw, reageerde op deze workshop uitkomsten.

In zijn doctoraal werk onderzocht Smit de energie behoeften, vooral tussen de Nederlandse landbouw van 1950 en die van vandaag, en beargumenteerde dat ingrijpende veranderingen nodig zijn om de Nederlandse landbouw vanaf 2014 duurzaam te maken.

In zijn 'Visie 2040' voorziet hij een landbouwlandschap met veel meer menselijke arbeid, kleinere en meer gemengde boerderijen en een verbondenheid met kringloop landbouw. Hoe pasten de workshop uitkomsten in deze visie?

In reactie op de workshop over plant-gebaseerde bodemvruchtbaarheid benadrukte Smit het belang van circulariteit, het terugbrengen van alle

reststromen naar het land om zo bodemvruchtbaarheid te behouden. Terwijl hij het gebruik van gewasresten en compost toejuicht, suggereerde hij dat we uiteindelijk ook het probleem van menselijke 'mest' moeten oplossen en veilige en zinvolle manieren moeten vinden om de cirkel van ons voedsel systeem te kunnen sluiten.

In reactie op de workshop 'Lokale producten in een groeiende groothandel' beaamde Smit dat het verbinden van consumenten met producenten van het grootste belang is. We moeten ons energie gebruik drastisch terugbrengen, en een belangrijke manier om dat te doen is via meer regionale productie en consumptie. We zouden altijd moeten streven naar de kortste weg tussen consument en producent.

De toegang tot land groep deelde een dringende oproep voor actie: in de weken na de conferentie is er een discussie gepland in de tweede kamer over de toegang tot land voor boeren. Er werd een groep gevormd om een brief voor te bereiden met concrete voorstellen van boeren.

In reactie hierop, en de kernpunten van de workshop, benadrukte Smit de rol die de regering speelt bij toegang tot land, en de invloed die dit heeft op de landbouw. Zo was het bijvoorbeeld vroeger zo dat Nederlandse pachtovereenkomsten een verplichting met zich meebrachten om de bodemvruchtbaarheid te verbeteren. Hervormingen in beleid en regelgeving zullen een sleutelrol spelen in het opbouwen van een systeem bestaande uit veel meer kleine en onafhankelijke producenten.

Tot slot, in reactie op de workshop over biodiversiteit en bodemvruchtbaarheid, bewonderde Smit de kleinschalige biodiversiteits projecten die te zien waren in deze workshop. Hij verklaarde deze initiatieven 'toekomstbestendig' op één ding na: over het algemeen wordt grondkerende bodembewerking nog steeds uitgevoerd met fossiele brandstoffen. Hoewel handarbeid belangrijk is, moeten we ook meer technologische oplossingen zoeken om de werkdruk voor boeren te verlichten.

De plenaire bijeenkomst sloot af met vragenronde over Smits 'Visie 2040' en ging, onder andere, over de vraag hoe minder uitbuitende landbouwsystemen te ontwikkelen, welke rol internationale handel zou moeten spelen in het voedsel systeem en de rol van technologie in toekomstige landbouw.

Meino Smit eindigde met een oproep voor ambitieus en strategisch denken door onze beweging: wetenschappelijk onderzoek en goede projecten zijn belangrijk om de basis te leggen voor transformatie, maar deze alleen brengen niet de benodigde politieke verandering. Hier is sociale en politieke druk voor nodig. En om dat te doen moeten we onszelf verenigen rond ons gemeenschappelijke doel van een rechtvaardig en duurzaam voedsel systeem.

Workshopronde 2: sterke boeren voor een duurzame landbouw

Praktijkleerscholen en regionale kennisuitwisseling

Els Hegger & Stefan Hanstede (De Mobiele Gaard), Hanny van Geel (BoerenVuren), Alex Schreiner (Kennisuitwisseling in Brabant)

Els Hegger en Stefan Hanstede beginnen met het delen van hun ervaringen met de Mobiele Gaard. De belangrijkste conclusie is: doe het gewoon. Dit is ook hun aanpak geweest: zonder land zijn ze hun project begonnen op het land van anderen, op verschillende kleine stukken

grond, met verschillende planten en dieren. Allemaal op kleine schaal en afhankelijk van wat mogelijk was op dat moment en tegelijk in voldoende inkomen voorzien. Veel mensen komen vast te zitten door grote plannen te maken en veel voorwaarden te stellen voor ze van start gaan. Om je project te realiseren moet je van start gaan: onderweg leer je veel, je past je aan de omstandigheden aan en zo kom je op creatieve oplossingen buiten de gebaande paden.

Alex Schreiner deelde ervaringen uit Brabant met het organiseren van kennisuitwisseling tussen boeren. Daar is hebben ze goede ervaringen met het opzetten van kennis uitwisseling: een groep tuinders komt regelmatig bij elkaar en deelt kennis op het gebied van praktische zaken. Van grondbewerking, tot omgang met klanten en het organiseren van collectieve inkoop. Het is een informele groep die met een email lijst werkt.

Tot slot deelde Hanny van Geel, bestuurslid van Toekomstboeren, twee ervaringen. Het 'Farmers Exchange' programma van de European Agroecology Knowledge and Exchange Network (EAKEN), georganiseerd door de Europese coördinatie groep van Via Campesina, en de BoerenVuur sessies georganiseerd door Toekomstboeren. In deze bijeenkomsten delen de deelnemers praktische kennis rondom het boerenbedrijf maar er komen ook politieke en beleidszaken die invloed hebben op het leven en dagelijkse praktijk van boeren ter sprake. Alle verschillende niveaus komen aan bod, en zijn met elkaar verbonden.

De belangrijkste conclusies van de workshop zijn:

Hoe het netwerk vorm krijgt en werkt is belangrijk. Het is belangrijk zowel naar binnen als naar buiten gerichte activiteiten te organiseren. Op het gebied van naar binnen gerichte activiteiten is er een grote behoefte aan kennisuitwisseling. Dit gaat niet alleen om praktische kennis – ook persoonlijke ontwikkeling en leren hoe met mensen en gemeenschappen te werken zijn belangrijke onderwerpen. Het opdoen van praktische ervaring, ontmoetingen tussen boeren en het delen van inspiratie, bijvoorbeeld via bedrijfsbezoeken, zijn essentieel. Tegelijkertijd zijn online uitwisselingen heel praktisch: de vraag komt naar voren of het mogelijk is een online platform op te zetten voor boeren om elkaar te ontmoeten en kennis te delen - een die niet door facebook of vergelijkbare platforms wordt gecontroleerd.

Op het gebied van naar buiten gerichte activiteiten is het belangrijk op boeren in contact te brengen met de gemeenschap als geheel: met overheden op zowel lokaal als nationaal niveau, met consumenten, met andere organisaties en met onderzoekers. Met name het opbouwen van relaties met onderzoekers kan helpen in het creëren van kennis en onderzoek die gestuurd zijn door de praktijk en de behoeften van boeren. Deze kennis opbouwen en delen kan helpen de beweging te versterken.

Korte ketens, voedselcoöperaties, en multi-product CSA's

Bregje Hamelynck (Ús Hôf/ Ús Iten), Wietse Bakker (Land in zicht), Jeroen van der Kooij (Rusthoff), Rick Huis in 't Veld (Melkbrouwerij)

Zelfpluk projecten zijn geweldig, maar wat kunnen we nog meer doen op het gebied van directe afzet en community supported agriculture? Wat als je zelf melk verkocht, of het zelf zou verwerken, in een mobiele installatie? Wat als je deze mobiele installatie deelde met andere producenten? Hoe kan je jouw producten naar de markt brengen?

Bregje Hamelynck richtte de voedselcoöperatie Ús Iten op, en werkt aan een landelijk software systeem wat iedereen kan gebruiken aan hun webshop. Wietse Bakker breidde zijn CSA uit door samen te werken met een kleinschalige kippenhouder, en heeft verbindingen gelegd met andere lokale producenten om vlees en zuivel ter beschikking te stellen aan zijn oogst deelnemers. Jeroen van der Kooij bouwt een mobiele zuivel installatie om melk te verwerken, samen met twee andere natuurboeren, terwijl Rick Huis zijn eigen merk heeft opgezet om melk te verkopen -"De Melkbrouwerij". Hoe verschillend ze ook zijn, al deze initiatieven laten zien wat het belang is van -, en de vaardigheid, om afnemers direct te bereiken.

Wietse had al een succesvolle zelfpluktuinderij met betrokken oogstdeelnemers, toen hij besloot om uit te breiden en meer aan te bieden. "Mensen schrijven zich in, en dan haal ik de zuivel en het vlees zelf op van de boerderij en breng het naar de tuinderij op oogstdag". Vanaf dit jaar zijn er ook kippen op de tuinderij, gehouden door een collega-ondernemer, en oogstdeelnemers krijgen ook een ei-aandeel bij hun groenten.

Net als Wietse, begon Bregje vanuit de positie van een succesvolle zelfpluk CSA, maar zag dat klanten meer wilden: "We ontdekten dat, naast hun groenten, klanten ook lokale eieren, brood en zuivel wilden." Ze zetten Ús Iten op als een coöperatie waar klanten hun bestelling online kunnen plaatsen en de producten kunnen ophalen tegelijk met hun groenten. Ze werken nu aan de ontwikkeling van een meer onafhankelijk en gestroomlijnd web systeem, dat kan aansluiten op andere voorraadbeheer- en bestel systemen. Ze willen dit systeem delen met andere groepen om hun visie van "een voedselcoöperatie in elk dorp" te realiseren.

Het delen van hulpmiddelen is ook de basis van Jeroen van de Kooij's initiatief- hij werkt samen met andere lokale boeren en investeerders om een mobiele zuivelinstallatie te bouwen om de melk van vele kleine boerderijen te verwerken tot yoghurt, boter, kaas en karnemelk.

Ten slotte, melk van De Melkbrouwerij wordt verkocht in lokale winkels in Apeldoorn en Deventer, maar beoerders kunnen ook lid worden om zelf hun verse, lokale, biologische melk op te halen op de boerderij van de erfgoed Maas-Rijn-Ijssel koeien met behulp van een speciaal zelf-service systeem.

De discussie betrof uitdagingen rodom wet- en regelgeving: terwijl groenten relatief eenvoudig zijn op dat gebied, heb je bij vlees, zuivel en eieren met veel meer regels te maken. Vanwege de complexiteit kan het lastig zijn voor kleine ondernemers om erachter te komen onder welke regelgeving zij vallen. Maar ondanks deze uitdagingen wijzen deze initiatieven de weg naar een meer compleet en coöperatief voedselsysteem.

Starten zonder bank, met de community

Gijs Nauta (Het Proefveld), Hillie en Henk Bunschoek (De Zonnehorst)

Agroecologische boerderijen zijn veelal kleinschaliger en meer divers dan gangbare boerderijen. Om een lening te krijgen kan dit een probleem zijn. Twee boeren delen hun ervaringen in hoe je hier mee om kan gaan.

Sinds 1980 runnen Hillie en Henk Bunschoek "De Zonnehorst", een biologisch-dynamische boerderij die zich bevindt op 5,5 vruchtbare hectaren zandgrond in Punthorst. Ze telen een verscheidenheid aan groenten, buiten en in koude kas met een oppervlakte van 700 m². Ze verkopen de groenten via abonnementen, een boerderijwinkel, een lokale markt en een groothandel. In 2003 werd de grond overgedragen aan de Stichting Grondbeheer en in 2010 werd 1,8 ha extra toegevoegd. In 2008, met de oprichting van de VriendenKring Zonnehorst werd het onder andere mogelijk om een walnotenboomgaard te planten en om in 2013 een zonnepanelen dak te bouwen voor een totale kostprijs van 35.000 euro. Veel mensen uit de omgeving ondersteunen het initiatief financieel; zij voelen zich sterk verbonden met de organisatie en willen graag participeren. Financiële steun gebeurt op verschillende manieren: mensen kunnen geld lenen en (met rente) en terugbetaald worden in product-vouchers en

anderen doneren rechtstreeks.

Nadat eerste-generatie boer Gijs Nauta zijn opleiding tot biologisch-dynamische landbouwer voltooide bij Warmonderhof, werkte hij voor verschillende tuinders. Vervolgens begon hij zijn eigen initiatief in Groningen. Vanwege de relatief lage aanloopkosten koos hij voor een zelfpluktuin tuin en CSA, verankerd in een vereniging. Via "de Biotoop" in Haren, vond hij een stuk land en dit voorjaar begint hij aan een tweede zelfpluktuin in Zuidlaren. Met dit project kunnen bezoekers, in aanvulling op de aanschaf van een jaarabonnement (275 euro voor "all you can pick"), of een donateurs aandeel (50 euro per jaar voor 50% korting op alle aankopen), per donatie groenten kopen op basis van een waardering - en eerlijkheidssysteem* - er is een donatiepot en een aanbevolen donatie voor elk product. Met 66 deelnemers verdient Gijs net genoeg om van rond te komen. Zijn doel is om er een paar inschrijvingen bij te krijgen, zodat hij met deze twee projecten een redelijk inkomen kan verdienen. Op het moment is het zo geregeld dat deelnemers aan het begin van het jaar investeren, waarbij geldt dat als het een goed jaar is iedereen hier van profiteert. Maar mensen blijken ook samen te komen als het even tegenzit - toen er in zijn tuinschuur was ingebroken, ontving Gijs van alle kanten nieuw gereedschap.

Beide sprekers beamen: er zijn nieuwe wegen om je werk te financieren. Vasthouden aan je visie en je principes is hierbij belangrijk. Vindt de betrokkenheid en financiering van je project zo lokaal mogelijk. Het succes voor sociale financiering is afhankelijk van een sterke verbinding met de gemeenschap en het vermogen van de boer om zich met anderen te verbinden en anderen te inspireren is essentieel. Het recept voor succes is: maak je plan, heb geluk, durf te experimenteren en durf fouten te maken.

Tot slot voegt Marijtje Mulder, bestuurslid van het nieuwe CSA netwerk in Nederland, daaraan toe dat niet alleen voor de groenten betaald kan worden, maar dat boeren ook voor hun bijdrage aan natuurlijke recreatie en gezondheid betaald kunnen worden. Hoe dan ook, voor project financiering en het vinden van land is creativiteit nodig.

Gemeenschapsgronden en gedeeld eigendom van land

Wouter Kamphuis (Leeuweriksveld), Natasha Hulst (Schumacher Center for a New Economics), Wytze Nauta (Eemweide)

Eleonor Ostrom, Nobel prijs winnares voor economie, zegt dat de 'commons', gemeenschapsgronden, niet tragisch zijn.* Het mooie van de commons is volgens haar dat er een gemeenschappelijk gedeeld maatschappelijk belang zit in het duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen. In deze workshop kijken we naar verschillende oplossingen voor toegang tot land, in het bijzonder naar die vormen waarbij land in min of meerdere mate als gemeenschappelijk wordt gezien.

*ref. Naar klassieke beeld van 'the tragedy of the commons'

Natasha Hulst vertelt eerst over het onderzoek van het Schumacher Centre over Community Land Trusts. Natasha: "Hoge grondprijzen belemmeren duurzaamheid in delandbouw." Het Community Land Trust model is begonnen in Amerika, is gelinkt aan de burgerrechten beweging. Community Land Trusts bestaan uit een stichting of coöperatie, gevormd door gebruikers en investeerders. De stichting, die het land soms ook in eigendom heeft, beheert het land en sluit lange termijn pachtovereenkomsten af met de gebruikers, verbonden aan bepaalde voorwaarden. Op dit moment zijn er verschillende organisaties in Nederland die zich bezig houden met de grondproblematiek, zoals Stichting Land of Seattle, Commons Oost, en het werk dat gedaan wordt door de Werkgroep Eigentijds Eigendom van Grond (WEEG). Verdere verkenning en erkenning van Community Land Trust is zinnig.

Wytze Nauta deelt zijn verhaal over het zoeken van land nabij zijn woning. Hij ervaart dat zijn werk vaak verkeerd begrepen en onder gewaardeerd wordt bij lokale handhavers en politiek, die voorrang lijken te geven aan financiële en speculatieve belangen. Zijn inspiratie is de Genneper Hoeve bij Eindhoven, waar kleinschalige, multifunctionele landbouw vlak bij de stad wordt bedreven. Wytze heeft geprobeerd zijn visie te realiseren bij Amersfoort, waar hij eerst begon met kleinschalige pluimvee teelt. Hij kwam echter veel weerstand tegen van lokale politici en handhavers die beweerden dat dit 'niet de juiste vorm van landbouw' was voor de regio. Hoewel hij wat medestanders had binnen de gemeente waren daar ook veel andere belangen vertegenwoordigd. Op dit moment is hij bezig met een groep mensen de hectare grond waar hij nu op werkt te kopen.

Wouter Kamphuis deelde een hoopvollere ervaring. Met dank aan een succesvolle crowdfunding campagne die €100.000 aan donaties en rente vrije leningen opleverde, hebben Wouter en zijn vrouw Kathinka toegang tot land kunnen krijgen voor hun boerderij 't Leeuweriksveld in Emmen, Drenthe. Het geld van hun 'een duizend maal 100 euro' campagne is in een stichting gestopt, 'Mensen voor de Aarde', die vervolgens 3 hectare land heeft gekocht. 't Leeuweriksveld maakt ook gebruik van 2,4 hectare die eigendom zijn van Wouter en Kathinka, maar die ze op termijn hopen over te dragen aan de stichting. Het doel is om land permanent uit de markt te halen om zo de druk van speculatie en pacht te verwijderen.

Hoewel er nog steeds veel uitdagingen zijn, en hoewel lokale en nationale wet – en regelgeving op dit moment eerder een belemmering dan een hulp zijn, kunnen dergelijke projecten, die land in Nederland voorbij de markt brengen, bijdragen aan de weg naar een duurzame landbouw.

© Daniel Gomez

Wereld Cafe: Wat nu?

In de laatste sessie van de conferentie bespraken de deelnemers wat de volgende stappen zijn om gezamenlijk verder te gaan op de ingeslagen weg. Gebaseerd op de uitkomsten van de eerdere sessies en de plenaire bespreking, onderscheidden de deelnemers acht vraagstukken om verder over te praten. Deze werden in kleine groepen uitgewerkt tot concrete stappen voor actie.

1. Toegang tot land: De huidige pachtssystemen zijn problematisch voor boeren. Wat kunnen we doen?

2. Kennisuitwisseling mbt agro-ecologie: Hoe ontwikkelen we meer plekken waar boeren kennis kunnen uitwisselen?
3. Model boerderij: zouden we niet een model boerderij moeten maken, om beleidsmakers te laten zien hoe we werken?
4. Haal land van de markt: voortbouwend op de discussie in de Commons workshop; hoe kunnen we land uit het economisch systeem halen om het duurzaam gebruik op milieu- en sociaal gebied te beschermen?
5. Voedselveiligheid – wet- en regelgeving: het begrijpen en benoemen van de uitdagingen voor kleine boeren
6. Korte ketens: het bouwen van sterkere systemen
7. Inspiratie vermeerderen: hoe bouwen we een gemeenschap op rond agro-ecologische boerderijen? Vanuit de workshop “Beginnen zonder de bank,” werd in deze discussie het belang erkend van coaching, training, en hulp aan boeren om hun eigen inspiratie te ontwikkelen en te vertrouwen.
8. Federatie: we moeten samen optrekken, en ons geluid laten horen. Deze conferentie is een goede bron van input, inspiratie, en motivatie om ons werk voort te zetten middels een federatie.

Na deze conferentie kwamen afgevaardigden van de betrokken organisaties ([CSA Netwerk Nederland](#), [Permacultuur Tuinders](#), [het BioVegan Netwerk](#), [Toekomstboeren](#), [Vereniging Biotuinders](#)) samen om te bekijken hoe de ideeën, inspiratie, en voorstellen van de werkgroepen en van de conferentie als geheel, verder gebracht kunnen worden. De energie en inspiratie van de meer dan honderd deelnemers zal doorwerken in nieuwe initiatieven, projecten en samenwerkingen tijdens het komende seizoen. Wil je bijdragen aan één van deze onderwerpen of zelf of met een groepje nog een ander onderwerp verder brengen, neem dan contact met ons op.

Conclusie

Deze conferentie creëerde een waardevolle ruimte waarin kleinschalige boeren met visie voor de transformatie van de landbouw samen konden komen. De bijeenkomst toonde de kracht, dynamiek, veelzijdigheid en creativiteit van de beweging voor Nederlandse landbouw met een menselijke maat, ecologisch gegrond en gemeenschap georiënteerd. Het bood gelegenheid om te leren, ervaringen uit te wisselen en elkaar te inspireren.

Traditionele, jonge, nieuwe en toekomstige boeren spelen een belangrijke rol in het vooruitbrengen van deze beweging, met innovatieve projecten, technieken, netwerken en strategieën. Tegelijkertijd zijn er steeds meer betrokken eters en andere actoren vanuit de gehele voedsel keten die aan boord komen. Die meer willen weten over hun eten, het

beschermen van de ecosystemen waarin ze leven, en die zo een levendige en gevarieerde 'voedselschuur' creëren en de boeren die deze zaken mogelijk maken steunen.

Ondanks deze groeiende energie en beweging, ligt de primaire focus van het Nederlandse landbouw beleid op grootschalige, energie en input intensieve en export georiënteerde landbouw.

Om de Nederlandse landbouw toekomstbestendig te maken en om de visie van een gevarieerde, duurzame en rechtvaardige landbouw te realiseren zijn radicale veranderingen nodig op lokaal en nationaal beleidsniveau. Deze conferentie is dan ook geen eindproduct van een proces, maar een begin. Een stap op weg naar een sterke en samenhangende beweging voor de grond van ons bestaan en de toekomst van de landbouw.

Met dank aan:

Dit verslag is samengesteld door Katie Sandwell, op basis van de bijdragen van: Evelien van Aller; Hanny van Geel; Isabella Linnéa; Joep Peteroff; Klarien Klingen; Marijtje Mulder; Maria van Maanen; Mieke Baldé; and Sylvia Kay.

Alle foto's: Daniel Gomez

De conferentie is mede mogelijk gemaakt door TNI en het organiserende comité:

*Alex Schreiner – Permacultuurboeren netwerk; Bregje Hamelynck – CSA Netwerk Nederland;
Joep Peteroff – Veganboeren Netwerk, Jolke de Moel – Toekomstboeren; De Biotuinders
Vereniging; Klarien Klingen – Toekomstboeren; Leonardo van den Berg – Toekomstboeren;
Maria van Maanen – Grootschalige kleinschaligheid*

